

Долуева З. Д.

ЧАКЧЫЛ КОНСТРУКЦИЯЛАРДАГЫ ДЕРИВАЦИЯНЫН ТРАНСФОРМАЦИЯЛЫК ЫКМАСЫ

Долуева З. Д.

ТРАНСФОРМАЦИОННЫЙ СПОСОБ ДЕРИВАЦИИ деепричастии

УДК: 341.88/367

Чакчыл конструкциялардын ички структурасынын кеңейишинде негизги чакчыл конструкциянын курамына экинчи бир айкаштын кошулуусу жана түрдүү бышыктоочтук катышта келиши, атоочтук конструкция менен бир сүйлөм түзүлүшүндө эриш-аркак колдонулушу, катарлаш келген бышыктоочтук катыштагы конструкциялардын бир өңчөй жана бир өңчөй эмес түзүлүштө жайгашышы, экиден тогуз блокко чейин жетиши – жайылышы сыяктуу синтаксистик процесстер каралды.

Негизги сөздөр: Ички структуранын кеңейиши, ички структуранын жайылышы, модель, катарлаш блок, негизги ядро, семантикалык предикат, орточул позиция, структуралык көлөм ж.б.

Чакчыл конструкциялардын ички структурасынын кеңейишиндеги кеңири колдонулган ыкманын бири – бул негизги чакчыл конструкциянын курамына экинчи бир айкаш кошулуп, биринчисине карата түрдүү бышыктоочтук катышта келет: *Бар күчүн сала кара жанын карч уруп, дарактын үстүнө чыкты да, силкилетип күбүй баштады* (К.Ж.). *Ана дагы ылдамыраак качыш үчүн бутун чече жыртык байпактарын ыргытып жиберип*, бир качып келатат дейсиң (К.Ж.).

Биринчи мисалда «кара жанын карч уруп» семантикалык предикатка карата жайылма сыпат бышыктоочтук милдетте келди, анын багындыруучу компоненти «чыгуу» сүйлөмдө баяндоочтук милдет аткарат. Сүйлөм структурасында негизги чакчыл конструкция өз алдынча конструкциялык жактан маанилүү, милдеттүү элементтерден турган ядролук структуралык модель түзүүгө катыша алат, т.а., ал формалдуу түрдө объекти-предикат моделинде (толуктооч + баяндооч) этиштик сөз айкашы катары кароого болот. Бирок конструкция чегинде ал сыпат бышыктооч катары жалпы сүйлөмдүк түзүлүштүн семантикалык предикаты менен түздөн-түз катыш түзүп, объекти менен чогуу сүйлөмдүн бышыктоочу милдетинде келет. Бирок жалпы чакчыл конструкцияга көз жүгүртө турган болсок, биринчи өзгөчөлүктөй айрым гана толук маанилүү, сөздөрдүн кеңейүү элементи эмес, бири-бирине ажырагыс байланыш түзгөн башка бир чакчыл конструкциянын айкаша келиши менен мүнөздөлүп турат. Б.а., негизги баяндооч менен түздөн-түз байланыш түзбөй, негизги чакчыл конструкцияга маанилик жактан багыныңкы абалдагы «бар күчүн сала» деген чакчыл конструкция айкаша келип, жалпы конструкциянын ички структуралык моделинин жайылышына себеп болгондугу ачык байкалып

турат

Чакчыл конструкциялардын ички структуралык моделдеринин кеңейишинин үчүнчү баскычын катарлаш келген бышыктоочтук катыштагы конструкциялар түзөт. Эки чакчыл конструкциялар бир татаалдашкан сүйлөмдүн ички рамкасында келүү өзгөчөлүгү эки түрдө калыптангандыгын белгилесек болот: бир өңчөй чакчыл конструкциялардан уюшулган катарлаш блок жана бир өңчөй эмес конструкциялар блогу. Синтаксистик конструкциялардын топ-тобу менен колдонулушун татаалданышына негиздеп, конструкциялардын санына карата анализдесек, төмөнкү натыйжаларды алууга болот: а) эки бир өңчөй чакчыл конструкция бир татаалданган конструкциянын ички структурасын кеңейтүүдө катышып турат: *Көкүрөгүмдүн ичинде камалып отуруп сайрап жаткандай буулугуп*, көл-шал ташып сайрап жаткан экен (К.Ж.). Жогорку сүйлөмдө «көл-шал ташып» деген татаалдашкан сүйлөмдүн жайылма бышыктоочу «сайрап жаткан экен» деген баяндоочуна карата негизги чакчыл конструкция «көкүрөгүмдүн ичинде камалып отуруп сайрап жаткандай буулугуп» деген конструкцияга карата бир өңчөй сыпат бышыктооч катары колдонулушу менен ички структураны кеңейткендигине күбө болубуз. Мындай мисалдар проза, поэзия жана фольклор жанрларында активдүү:

1. Караса көзгө илинбейт, 2. Дөп ошентип Каныкей,
Мунарыктап бурчтанып, Чыканактап уйку албай,
Булуң тартып учтанып, Чырым этип тынч албай,
Кайсы экени билинбейт (С.К.). Минтип бакты тайганды (С.К.).
3. Ал ымыркай баланы, 4. Сыр алдырып көрүнбөй,
Караса көзгө илинбей, Сыртыңды салып дүңкүйбөй,
Кайда экени билинбей, Алыстан байка иштерди (С.К.).
Кайып болуп жоголду (С.К.).

Мисалдардагы «булуң тартып учтанып», «кайда экени билинбей», «чырым этип тынч албай», «сыртыңды салып дүңкүйбөй» деген негизги чакчыл конструкциялар сын-сыпаттык катыштагы бир өңчөй чакчыл конструкциялар аркылуу ички структура-сынын кеңейиш процессин байкоого болот.

Эки конструкция аркылуу ички структуранын кеңейишинде сүйлөмдүн негизги ядросу орточул позицияда жайгашып калышы да эпостордун тилдик өзгөчөлүктөрүндө кеңири кездешет:

1. *Ашык жарын алганча,*
Асты менен койбоңор,
Балам топ салганча (С.О.)
2. *Бууданын кармап алгансың,*

Бу күйүткө ким көнсүн

Бузукту мурда салгансып (С.К.).

Мисалдардан байкалгандай, сүйлөмдүн баяндоочу борбордук орунду ээлеп, бир өңчөй жайылма мезгил жана сыпат бышыктоочтук милдет аткарган чакчыл конструкциялар семантикалык предикатты курчап тургандыгына күбө болобуз.

б) Эки типтүү чакчыл конструкциялар татаалдашкан сүйлөмдү бир өңчөй эмес абалда ички структураны кеңейткендигин төмөнкү мисалдар далилдеп турат:

1. *Ар кимде бар акыл деп,
Айткан менен ишенбей,
Бизди кудай урбайбы* (С.О.).

2. *Баскан изден жаңылбай,
Ашып-шашып антаңдап,
Абыдан кууп алды эми* (С.К.).

Чакчыл конструкциялардын сүйлөм тутумундагы ички структурасын үч блоктун кеңейүүсү түрдүү грамматикалык формаларда уюшулган чакчылдар аркылуу келе берет:

1. *Мааникер атты мингизип,
Бадана тонду кийгизип,
Баарына кабар тийгизип,
Кабар айтып ар жайга,
Бөлүнүштө не пайда* (С.К.).

2. *Абыдан көрүп айкөлүң,
Кайра чапты калкылдап,
Аккула менен алкылдап,
Өзүнүн боюн жыйнабай,
Өңүрү кеткен калчага* (С.О.).

3. *Намыстанып мангулдар,
Айбаттуусун салган деп,
Түгөлбай аттуу балбан деп,
Сүрүшкөнүн алган деп,
Каалады калкы - баарысы* (С.О.).

4. *Айрылып калып Көкчөдөй,
Арманда калып бөксөрбөй,
Жеңгенде жүрсө жектебей,
Осол көрүп кектебей,
Батыраарың маалым кыл* (С.О.).

5. *Ач болотун колго алып,
Качырып Алмаң жеткенче,
Тоодой болгон Жаңжундун,
Башиң чаап өткүчө
Алоокенин Коңурбай*

Айжанжунга жетиптир (С.К.).
6. *Караса көздөн от жанат,
Чыңаган темир өңдөнүп,
Белсенип найза өңөрүп,
Эңкейип камчы көтөрүп,
Беттенип жоого кирди эми* (С.О.).

Төрт блоктун чакчыл конструкциялар элдик оозеки чыгармалардын фактыларында ички структуранын кеңейишинде көбүнчө уйкаштыкты сактоо үчүн конструкция типтерин удаа колдонулушуна жол берет:

*Айласын таппай шашылып,
Аркы-терки качышып,
Кирерине көр таппай,
Качарына жер таппай
Катуу бүлүк, чоң жаңжал,*

Болуп эми кетти эми (С.К.).

Төрт блоктун чакчыл конструкциялардын прозада колдонулушунда ички структуранын жайылышында бир конструкция экинчи конструкцияны түшүндүрүү, тактоо иретинде колдонулуп, грамматикалык байланыш менен катар мазмундук катыштын да басымдуулук кылгандыгын байкоого болот. Алар бир өңчөй жана бир өңчөй эмес түрдө уюшула берет: *Бир нече жолу чалды баса калып, зордуктап баса калып, кулагындагы бир килограмм пахтаны зордуктап сууруп алып, анан эки ооз сөз айтып болгондон кийин кайра пахтаны ордуна тыгып кеткиси келди* (К.Ж.). А, калган учурда болсо, «О, апандын чөнтөгү толгон жооп, жооп тапканга өлө уста, чындыгында, үй обозгерчилигин кылбай, айыл кыдырып бозо ичип, ашык утушун ойноп, дагы мунусу аз келгенсип, салпаяк болуп жүрө берет экенсиң деп, боктуу таяк менен кубалап жибериптир деп айтып калышчу» (К.Ж.).

Беш блоктун чакчыл конструкциялардын ар бир конструкциясы тек гана өз алдынчалыгын эмес, акыркы конструкцияга карата маани-мазмундук байланышты тыгыз сактоо менен ички структуранын жайылышына себеп болот

1. *Бу сөздү айтып кубантып,
Буйрук айтып жубантып,
Жүгөнүн алып бошотуп,
Ноктосун салып кошотуп,
Арам өлгөн күрөндү
Ач маралга окшотуп,
Ажакең күчүн бергени* (С.О.).

2. *Айдаарына мал койбой,
Амбарына дан койбой,
Аман, тирүү жан койбой,
Аалимине заң койбой,
Шамалга учар чаң койбой,
Төрт үйүн төрткүл кылам,
Төгүнү жок кылам* (С.О.).

Мындай конструкциянын кеңейишиндеги дагы бир өзгөчөлүк тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн баш сүйлөмдөрүнүн тутумуна тиешелүү баяндоочторго карата кыйыр байланыш түзүп, ошол баяндоочко тиешелүү, аны менен өтө тыгыз байланыштуу айтылат. Биринчи мисалда багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн баш сүйлөмүнүн өзү чакчыл аркылуу уюшулуп, ошол кыймыл-аракеттин кырдаалдарын оңчул орун тартипте жанаша келген чакчыл конструкциялар бышыктоочтук катыш түзүп турса, экинчи мисалда ички структуранын жайылышы бир тутумдуу сүйлөмгө тиешелүү экендигин байкоо кыйын эмес: А Арыков баш болгон күйөө жолдош үч бала болсо, *эшикке да чыгып кетишипей, ошол эле көшөгө тагылган бөлмөдө сандалга буттарын салып жылынышып, тынымсыз бүлкүлдөгөн көшөгөдөн көздөрүн алышпай, ичтеринен мыңкылдай күлүшүп, өздөрүнчө шыбырашып сүйлөшүп олтурушту* (К.Ж.). *Кээ-кээде канча жолу ага кирем деп жанталпаз кылып кире албай, анан ошондон кийин бүтөмөл өзүн жоготуп,*

леп эткен шамалга термелген куурайдай өзүн амалсыз сезип, нан, чай, туз саткан магазиндин кароолчусундай ысыгына күйүп, ыйык мечиттей көрүп ага алыстан гана сыйынышып, ичине киришкендей сыяктанат (К.Ж.).

Алты бөлүктүү чакчыл конструкциялар, негизинен, бир өңчөй бышыктоочторду өзүнө камтып, элдик поэтикалык чыгармаларда каармандардын сыпаттык кырдаалдарын көркөм чагылдыруу максатын көздөйт, структуранын кеңейишине ыңгайлуу шарт түзөт:

1. Тал жибектей куйругун,
Чаткаякка чапкылап,
Токугандай жондонуп,
Чуркап жүргөн куландын
Дал өзүндөй өңдөнүп,
Ок жетпеген ат минип,
Ок өтпөгөн тон кийип,
Найза-туу көтөрүп
Эр бүлдүргөн Алооке (С.О.).
2. Жер очогун ойдуруп,
Жети жүз бээ сойдуруп,
Жээк-жергенин баарысын,
Аппак майга тойдуруп,
Аземин элден арттырып,
Алты кун табак тарттырып,
Байгесин башка бөлдүрүп
Бокмурундун дүйнөсүн (С.О.)
3. Кара болот айбалта,
Билегинде сайылуу,
Алдасына жалынып,
Ач албарс кылыч чалынып,
Күлүмсүрөп тастайып,
Күлүп сүйлөп кашкайып,
Кылыч белде кыңгырап,
Салам айтып зыңгырап,
Кыялы башка Ажыбай
Салам айтып келди эми (С.О.).

Биз талдаган материалдарда жети блокуу чакчыл конструкциялардын ички структурасынын жайылышына тиешелүү материалдар фольклордо да, прозада да кыйла өнүмдүү колдонулгандыгын байкоого болот. Бирок алардын уюшулушуна түрдүү грамматикалык формалардагы чакчылдар конструкция түзүүчү элемент катары пайдаланылгандыгын көрөбүз: Качан гана ажина тийгендей эч нерсени көздөрүнө илишпеген машинадан бир куураган алмадай чүрүшкөн-бүрүшкөн кичинекей абышканы, көз уялткан аппак көйнөк-дамбалчан абышканы сууруп чыгышып, анын ошол көз уялткан аппак көйнөк-дамбалын түз эле үстүнөн жыгачтын кабыгын сыйыргандай сыйырып, баланы чечиндиргендей чечиндирип алышып, дегип көз уялткан аппак көйнөк-дамбал колдон-колго өтүп, тырмактайды тытылып, бечара абышка кийимсиз боюнча ошол көйнөк-дамбалынан кем калышпаган көз уялткан аппак денесин кайда катаарын билбей, онон бетер чүрүшүп-бүрүшүп туруп калды (К.Ж.).

Мисалдан байкалгандай, профессионалдык адабий прозада чакчыл конструкциянын ички тутуму

татаалыраак келип, конструкция ичинде синтаксистик конструкциялардын башка түрлөрү да катышып, жыйынтыгында чакчылга багынып, ажырагыс биримдик түзүп тургандыгын алгачкы конструкциядагы «эч нерсени көзүнө илишпеген», «куураган алмадай чүрүшкөн-бүрүшкөн», алтынчы конструкцияда «ошол көйнөк-дамбалынан кем калышпаган», «көз уялткан» деген атоочтук түрмөктөрдүн катышып тургандыгын белгилей кетмекчибиз. Ал эми эпос курамында мындай татаалдануу сезилбейт, санак, ыргак, уйкаштык бекем сакталат:

1. Калча жанын аябай,
Тегерегин карабай,
Теги жанын аябай,
Майлаган буудай жүздөнүп,
Күүгүм туман көздөнүп,
Өрттөй көзү бек жайнап,
Кан ичмеси чын кармап,
Каалгадай кашка тиш,
Кашкайып чыгып алыптыр (С.К.).
Үч-Каркыра жайлатып,
Мааникер атты байлатып,
Эсебин үч жыл айлантып,
Элимди ашка шайлантып,
Үйлөрүн тигип жайлантып,
Өз элимди бүлдүртүп,
Өлгөнүмдү билдиртип,
Эч адамга шек кылба (С.О.).

Жети блокуу чакчыл конструкциялардын бир өңчөй эмес түрү да активдүү:

- Күлүктүн баары онжоюп,
Бүгүн күүсүнө кирип конжоюп,
Буудандын баары кымтыйып,
Шымаланып зымтыйып,
Чобурдун баары ал түнү
Жабуусун жаакшы жаба албай,
Жапкандын эбин таба албай,
Кыйрап өлгөн дыңкыйып,
Калган экен тымтыйып (С.О.).

Чакчыл конструкциянын биздин факты-материалдардагы максималдуу кеңейүү структурасы тогуз блокуу конструкция болуп эсептелет, ал бир өңчөй эмес конструкция тибинде түзүлгөн, бирок бул чек эместигин белгилейбиз:

- Ачып көздү жумганча,
Аны-муну кылганча,
Атын жаап тынганча,
Жаканын боорун жамгырлап,
Мөндүрлөтүп дабырлап,
Бөксөнүн боорун мөндүрлөп,
Ай-асмандан дүркүрөп,
Кыбыладан түнөрүп,
Кызыл мунар күркүрөп,
Айлана бозуп түнөрдү (С.О.).

Чакчыл конструкциялардын ички структура-сынын кеңейишинин үчүнчү жолу атоочтук конструкция менен бир сүйлөм түзүлүшүнө эриш-аркак колдонулушунун натыйжасында болуп өтөт. Биздин оюбузча, бул процессте эки өзгөчөлүктү ажырата билүү зарыл. Биринчиси – этиштин жаксыз формаларынан өз алдынча уюшулган чакчыл

конструкциялар структуралык кеңейүүдө татаалдаштыруу элементтери катары өздөрүнүн синтаксистик өзгөчөлүктөрүн толук сактабай, кийинки конструкциядагы атоочтук конструкцияга толук көз каранды абалда калат: 1. Так ушул кезде шаардын бирден-бир бул улуу көчөсүнүн ар тарабында тизилип, дайыма тазаланбай, акыр-чикирге, таштанды кагаздарга толуп турчу урналарга шамга от койгондой акырын шашпай от коюп жүргөн жер шыпыргыч кишини көрдү (К.Ж.). Жогорку татаалдашкан сүйлөм структурасында, биздин оюбузча, толук калыптанган эки чакчыл конструкцияны баамдоого болот: *«так ушул кезде шаардын бирден бир улуу көчөсүнүн ар тарабында тизилип»* жана *«дайыма тазаланбай, акыр-чикирге, таштанды кагаздарга толуп турчу урналарга шамга от койгондой акырын от шашпай от коюп»*. Чакчыл конструкциялар өз спецификасы боюнча, негизинен, этиштик баяндооч менен синтаксистик катышта келип, кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалдарын билдирип, бышыктоочтук гана милдет аткарышы зарыл. Эми жалпы конструкцияга көңүл бөлөлү, курсив менен белгиленген эки конструкция чакчыл конструкция болуш үчүн сүйлөмдүн «көрдү» баяндоочу менен байланышып, «кантип» деген суроолорго жооп берип, сыпат бышыктоочтук милдет аткаруусу керек эле. Факты жүзүндө эки чакчыл конструкция тең «жүргөн» деген атоочтукка маанилери менен кошо сиңишип, ага толук башкарылып, «кайсы кишини көрдү?» деген суроого жооп болуп түшүп, татаалдашкан сүйлөмдүн жайылма аныктоочунун милдетин аткарып калды. Демек, конструкция – толугу менен атоочтук конструкция экендигине толук ынанууга милдеттүүбүз. Ушул эле жагдайды төмөнкү мисалдардан байкаса болот: Ошондон кийин «кызык тамашасын» өз кулагыбыз менен угабыз дешип, өздөрүнчө отуруп алышып, жерден-суудан бакылдашып *гап урган* айылдын бүт чалдары чогулушкан (К.Ж.). Качан мал базардын оозуна келгенде гана бул шуулдаган адаттагыдай купуя дүмпүйүп-дүмпүйүп, же айдай талаадай аңгырап-аңгырап жаткандын ордуна шуулдаганды түзүк деп эсептеп, же эсептегендей эми шуулдап *жаткандыгын* билди (К.Ж.).

Экинчи өзгөчөлүктө, тескерисинче, атоочтук конструкциялар чакчыл конструкциялардын ички структурасынын кеңейишине жол ачып, толугу менен анын тутумуна сиңип, бышыктоочтук катышка негизделет: 1. Эшиктеги чоң кара казандан куюлуп келген бир стакан ылымтык канттуу чайды, бир сындырым полунке нанды кандайча ичип-жегенин да билбей, тырп этип бутун тартпай уктаган өлүк түн, кайра эртесинде эмнегедир баарынан аябай көңүлдөрү куунак чөкө таандай чурулдашкан өзү курактуу бейтааныш балдардын арасында ойгонуп, алардан өлгөндөй жатыркап, жалгызсыраганына чыдабай эшикке чыкканда биринчи эле үстүнөн илээлеп булоо көтөрүлгөн эбегейсиз чоң казанды

көрүп, ар бири чөйчөк, стакандары менен деле эмнегедир аябай көңүлдөрү куунак бири-бирин нукулаша нөөбатка турушкан балдарды көрүп, ошон бетер чочуркаган (К.Ж.). 2. Анан мындай кезде мурун таптакыр зээнине кирбеген, же жөн эле барк албаган ушундай нерселер өзүнө аң казып, ага кирип алып анан кайра андан чыга албай, жанталашып чыга албай, же андан чыгууну түк ойлонбогон баласын же катынын шыйрагынан тартып ылдый түшүргөн бир макулуктун күлкү келерлик жоругуна окшоп, заматта көрүнө түшөт экен (К.Ж.). 3. Шаракташып кызыл-тасыл кийинген кыз-келиндердин жендерин карыларына чейин түрүп салып, шыпылдап шыманган жаш жигиттердин суу көтөрүшүп, күйпөлөктөшүп келген конокторго дасторкон ташышып, күрсүлдөтө от жарышып, күндүздөп кой союшуп, эт бышырышып, илберинки ат алышып, ат байлашып өздөрүнчө ызы-чуу (К.Ж.).

Конструкциялардын ички структураларынын кеңейишинин негизинде кандай татаалданганы өзү байкалып турат. Талдап көрөлү. Алгач формалдуу түрдө биринчи мисалда *«Эшиктеги чоң кара казандан куюлуп келген чай»* - атрибутивдик катыштагы атоочтук конструкция, *«бир стакан ылымтык канттуу чайды, бир сындырым полунке нанды кандайча ичип-жегенин билбөө»* - бышыктоочтук катыштагы атоочтук конструкция, *«тырп этип бутун тартпай уктаган түн»* - атрибутивдик катыштагы атоочтук конструкция, *«кайра эртесинде эмнегедир баарынан аябай көңүлдөрү куунак чөкөтаандай чурулдашкан балдар»* - атрибутивдик катыштагы атоочтук конструкция, *«алардын өлгөндөй жатыркап жалгызсыраганына чыдабай эшикке чыкканда биринчи эле үстүнөн илээлеп булоо көтөрүлгөн казан»* - атрибутивдик катыштагы атоочтук конструкция, *«ар бири чөйчөк, стакандары менен деле эмнегедир аябай көңүлдөрү куунак бири-бирин нукулаша нөөбатка турушкан балдар»* - атрибутивдик катыштагы атоочтук конструкция, бул – жалпы конструкциянын формалдык жагы. Чындыгында, жогорудагы атоочтук конструкциялар акыркы чегинде *«билбей»*, *«ойгонуп»*, *«көрүп»* деген чакчылдарга маанилик жактан сиңишип, ажырагыс тизмек, же чакчыл конструкцияларды түзүүгө жана анын структурасынын кеңейишине кошумча элементтер катары катышкан. Кийинки мисалда, *«анан мындай кезде мурун таптакыр зээнине кирбеген нерсе»* жана *«жөн эле барк албаган нерсе»* - атрибутивдик катыштагы атоочтук конструкция, *«өзүнө аң казып, ага кирип алып, анан кайра андан чыга албай, жанталашып чыга албай, же андан чыгууну түк ойлонбогон бала»* - атрибутивдик катыштагы атоочтук конструкция, *«баласын же катынын шыйрагынан тартып ылдый түшүргөн макулук»* - атрибутивдик катыштагы атоочтук конструкция, жогорку формалдык элементтер үстүдөгүдөй эле акыркы чегинде *«өзүнө аң казып»*, *«окшоп»* деген чакчылдарга багынуу менен чакчыл

конструкциянын ички структурасынын кеңейишине шарт түзгөндүгүн белгилөөгө болот. 3-атоочтук конструкция өзүнөн мурун «*өзүнө аң казып, ага кирип алып, анан кайра андан чыга албай, жанталашып чыга албай*» деген төрт чакчыл конструкцияны формалдык жагынан өзүнө сиңирүүсү да, кийинки атоочтук конструкция да өзүнө бир чакчыл конструкцияны багындырышы – бул конструкциянын өтө чиеленгендигинен, талдоого өтө оор экендигинен кабар берет. Үчүнчү мисалда, «шаракташып кызыл-тасыл кийинген кыздар» - атрибутивдик катыштагы атоочтук конструкция, «кыз-келиндердин жеңдерин карыларына чейин түрүп салып, шыпылдап шымаланган жигиттер» - атрибутивдик катыштагы атоочтук конструкция, «суу көтөрүшүп, күйпөлөктөшүп келген коноктор» - атрибутивдик катыштагы атоочтук конструкция, бул конструкциялар да акыркы чегинде «суу көтөрүшүп», «дасторкон ташышып» чакчылдарына маанилик жактан толук сиңип, чакчыл конструкциянын ички структурасын кеңейтүү элементтеринин ролун аткарып калгандыктарына күбө болдук.

«Манас» эпосунан кездешкен төмөнкү конструкция түзүлүшү жагынан кызыкчылык туудурат:

Аргасын таппай айдалган,
Аркага колу байланган,
Кайгыланып кайгырган,
Алапайын таба албай,
Нойгут журттан айрылган,
Акбалта кепти баштады (С.К.).

Конструкциянын татаалдыгында шек жок, бирок кандайча баа берүүгө болот? Биздин оюбузча, бул жерде беш синтаксистик конструкция бир сүйлөм чегинде жайгашкан. Формалдуу түрдө алгачкы 1-2-3 жана 5-конструкциялар сүйлөмдүн семантикалык субъектиси Акбалта менен байланыш түзүп, атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкашын уюштуруп, сүйлөмдө жайылма аныктоочтук, ал эми 4-конструкция сүйлөмдүн семантикалык предикаты менен түздөн-түз байланышта келип, сын-сыпат бышыктоочтук милдет аткаргандыгына күбө болобуз. Мындай учурду жаксыз конструкциялардын жалпы структурасынын ички түзүлүшүнүн кеңейиши катары карасак болот.

Ушул жагдайда проф. С.Ж.Мусаевдин атоочтук конструкциялардын ички структурасынын кеңейишине карата аталган эки жаксыз этиштерден түзүлгөн конструкциянын курамында атоочтук жана чакчыл конструкциялардан тышкары толук кандуу багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм да катышып, сүйлөмдүк статусун жоготуп, атоочтук конструкциянын кеңейтүү элементинин кызматын аткарган өзгөчөлүктү кайталап берип коюу ашыктык кылбас: Казандай кылып оронгон элечегине ак жибек тартмасын тартынып, тартманын сол жагынан түркүм жибектен жасалган чачысын булактатып,

келиштире тагылган үкүсү сеңселсе, ага маашырланып, алтын менен жалатып жасалган үзөңгүсүн чирене теминип, кара лампук чапандын эки этегин бош коюп, жашыл тубар көйнөктүн этегин үзөңгүгө карай булактатып, күмүш ээр токулган боз айгыр үйрүнө карап азанаса, тизгинин катуу силкип коюп, чачылуу шуру тагылган оймолуу жабуусун жаап, жүк үстүнө килем жыйдырып, каркыра сайдырган чоң кара атанды жетелеп келе жаткан – Түлкүбектин зайыбы Күмүш (Мусаев, 1987, 118). С.Ж.Мусаев териштиргендей, асты сызылган эки багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөн тышкары тогуз чакчыл конструкция «келе жаткан» деген атоочтукка маанилик жактан сиңип, ажырагыс тизмектеги, атрибутивдик катыштагы атоочтук конструкциянын негизин түзүп тургандыгы – өтө кызыктуу факты.

Жогорудагы факты-материалдарды талдоодо чакчыл конструкциялардын структуралык көлөмүн максималдуу чекке чейин кеңейтүү жалпы сүйлөмдүн түзүлүшүн татаалдатып, айрыкча чиеленишкен маанилик жана коммуникативдик жүк көтөрүүгө аргасыз кылат. Сүйлөмдүн жаңы структуралык предикативдик калыбына кирбестен туруп, чакчыл конструкциялар семантикалык предикаттын түрдүү кырдаалдарын кошумча түрдө аныктоодо өз кызматын өтөп жаткандыгын да жогорудагы татаал фактылар дагы бир жолу далилдеп турат.

Профессор С.Ж. Мусаев белгилегендей, деривациялык көз караштан алып караганда, чакчыл жана атоочтук конструкциялардын татаалданышы бир нече жөнөкөй сүйлөмдөрдүн контаминацияланышынын натыйжасы болуп эсептелет. Анда өзүнүн мурунку «изин» сактап калуу менен баштапкы сүйлөмдөр контаминация процессинде өзүнүн өз алдынча сүйлөм статусун жоготуп» (Мусаев, 1987, 120), чакчыл конструкциялардын структурасынын татаалданышы контаминациянын арыш жасоосуна көз каранды болот: контаминациянын арышынын тепкичтери канчалык кеңири болсо, чакчыл конструкциялардын ички структуралык кеңейүүсү ошончолук чоң көлөмдү пайда кылат.

Адабияттар:

1. Жусубалиев К. Муздак дубалдар. - Б.: Адабият, 1991.
2. Засорина Л.Н. Трансформация как метод лингвистического эксперимента в синтаксисе. Трансформационный метод в структурной лингвистике.-М.: Наука, 1964.
3. Мусаев С.Ж. Парадигматические типы причастных конструкций в киргизском языке. -Ф.: Илим, 1987.
4. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. С.Орозбаковдун варианты боюнча. Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. Түз.С.Мусаев.-Б.: Хан-Тедир, 2010.
5. Манас: С.Каралаевдин варианты боюнча. Түзгөн: А.Жайнакова, А.Акматалиев. -Б.: Турар, 2010.

Рецензент: филол.илим.кандидаты Шакенбаева Г.